

KAFKASYA'DAN MUŞ YÖRESİNE GÖÇLER VE GÖÇMENLERİN İSKÂNI (1856-1905)*

THE MIGRATIONS FROM CAUCASIA TO MUŞ REGION AND IMMIGRANTS SETTLEMENT (1865-1905)

Ahmet ÖZTÜRK**

Serap TOPRAK ***

Öz

Kırım Savaşı'nda mağlup olan Rusya, Kafkas halklarının kendisine gerekli desteği vermediği gerekçesiyle bölge halkına yönelik baskı, şiddet ve asimilasyon politikaları yürütmeye başladı. Rusya'nın uyguladığı bu politikalar sonucunda bölge halkı tarihi, dini ve ekonomik bağları olan Osmanlı Devleti topraklarına göç etmek zorunda kaldı. Osmanlı Devleti topraklarına 1850'li yılların ilk yarısında bazı Kafkas ailelerin gönüllü olarak gelmesiyle başlayan göç hareketi, 1859 yılından itibaren yoğunluk kazanmaya başladı. 1862-1865 yılları arasında doruk noktasına ulaşan göçler, sonrasında azalma göstermeye başladı. Fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra göç hareketinde tekrar artış görüldü. Çeşitli dönemlerde artış ve azalışlar gösteren bu göç hareketi, 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar devam etti.

1850'lerin sonundan itibaren iskâna açılan Muş yöresine Kafkasya'dan gelen binlerce göçmen yerleşti. Bu çalışmada, Muş yöresini iskân bölgesi olarak tercih eden Kafkasya göçmenlerinin nüfus özellikleri, yerleşim yerleri ve göçmenlerin yöre halkı ile sosyo-ekonomik ilişkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Göç, Kafkasya, Osmanlı Devleti, Muş, iskân

Abstract

Russia, which had been defeated by the Crimean War, began to carry out policies of oppression, violence and assimilation against the people of the region on the grounds that the people of the Caucasus did not give them the necessary support. As a result of these policies implemented by Russia, the people of the region have to migrate to the territories of the Ottoman State which have historical, religious and economic ties. The immigration movement that began with the voluntary arrival of some Caucasian families in the first half of the 1850s on the territory of the Ottoman State began to gain intensity from 1859. But the migrations which have been declining slightly began to intensify again after the Ottoman-Russian War of 1877-1878. However, after the Ottoman-Russian

* Bu çalışma, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Ana Bilim Dalı'nda, 2017 yılında, kabul edilen "Kafkasya'dan Muş Yöresine Göçler ve İskân (1856-1905)" başlıklı Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, ahmetozturk.21@hotmail.com

*** Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, stoprak@beu.edu.tr

Gönderim Tarihi: 10.08.2017
Kabul Tarihi: 20.02.2018

War of 1877-1878, the migration movement also increased again. This immigration movement, which increased and decreased during various periods, continued until the first years of the 20th century.

From the end of the 1850s thousands of immigrants arrived from the Caucasus to the Mus region, which opened at the settlement. In this study, population characteristics of the Caucasian immigrants preferred Muş region as the settlement area, the settlement places and socio-economic relations between local inhabitants and immigrants were examined.

•

Keywords

Migration, Caucasus, Ottoman State, Mus, settlement.

GİRİŞ

Altın Orda Devleti'nin yıkılışından sonra küçük bir knezlikten büyük bir imparatorluk haline gelen Ruslar kurulma sahaları itibariyle bölgedeki hanlıkları hâkimiyet altına alarak Kafkasya'ya doğru ilerlediler. Bu ilerleyiş hareketi ile Rus hâkimiyeti altına giren Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti topraklarına yoğun bir göç hareketi yaşanmaya başladı. Uzun bir döneme yayılan bu göç hareketi sırasında Kafkas halklarının Anadolu'daki topraklara iskânı gerçekleşti. Göç yoluyla gelen Kafkas halkları Muş Sancağına da iskân edildi.

Göç yoluyla gelen Kafkasya haklarının bir kısmı da Muş Sancağına iskân edildi. Kafkasya'dan gelen göçmenlerin hangi yolla ve nerelere yerleştirildiğinden bahsetmeden önce bir kavram olarak göçün genel sebeplerine değinmemiz gerekmektedir. Tarih boyunca insanları göçe zorlayan pek çok neden vardır. Memleketindeki sebeplere itici sebepler, yerleştiği (göç ettiği) bölgedeki sebeplere ise çekici sebepler denilmektedir. Göçlere itici sebeplerin mi yoksa çekici sebeplerin mi yol açtığı sorusuna bulacağımız cevaplar bize göçe yol açan sebepleri aydınlatma imkânı verir (Saydam 2010: 5).

İtici sebeplerin başında deprem, sel, kuraklık, heyelan, volkanik patlama vb. doğal afetler; dini siyasi vb. etnik baskılar; aşırı nüfus artışı sonucu ortaya çıkan geçim sıkıntısı ve kıtlıklar; eğitim, sağlık gibi temel ihtiyaçları karşılayan hizmetlerin yetersizliği; baraj, yol, köprü vb. belediyeçilik olarak tabir edilen temel bazı altyapı ihtiyaçlarının eksiklikleri ve savaşlardır. Bir göçmen kendi içinde yaşadığı yer hakkında, gideceği yere göre, daha iyi bilgi sahibi olduğu için, itici faktörleri çekici faktörlere nazaran daha iyi algılayacaktır. İtici sebeplerden birisi olan siyasi problemler de insanların göç etmesinde önemli rol oynamış ve oynamaktadır.

Kafkasya bulunduğu konum itibariyle çeşitli kavim ve milletlerin karşılaştıkları bir bölgedir ve tarih boyunca da istilaya uğramıştır. Buna bağlı olarak bölgede çeşitli kültürler etkili olmuştur. Arap coğrafyacıları Kafkasya'ya "Cebel-ül Elsan" (Dillerin Dağı) adını vermişlerdir. Kafkaslarda 30 ile 360 arasında dil çeşitlenmesinin var olduğu tahmin edilmektedir. Romalılar buradaki ticari faaliyetlerini rahatça sürdürmek için 354 tercüman kullanmak mecburiyetinde kalmıştır. Şemsettin Sami Kamus-ül Alam adlı eserinde Kafkasya'da 70 civarında dil konuşulduğunu yazmaktadır.

Coğrafi yapının etkisiyle çok sayıda farklı dil ile birlikte özgün ve farklı kültürler de ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Kafkasya sadece "dillerin dağı" değil aynı zamanda "kültürlerin dağı" olarak da anılmaktadır. Ancak bu çok kültürlülük ve farklılık milletleşme ve devletleşmenin önüne geçmiştir. Kafkasya'da çok sayıda millet yaşamaktadır. Çerkezler, Abhazlar, Çeçen-İnguşlar, Avarlar, Lezgiler, Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar, Karapapaklar, Osetler, Ermeniler, Ruslar bunlar arasında sayılabilir (Yağcı 1998: 9, 10).

Kafkas milletleri kendilerine Osmanlı topraklarını göç sahası olarak tercih etmişlerdir. Bununla birlikte Kafkas göçmenlerin, Osmanlı Devleti topraklarını göç sahası olarak tercih etmelerinde etkili olan çeşitli faktörler vardır. Osmanlı Devleti ile Kafkas halkları arasındaki dini bağlar bu sebeplerden biri olarak kabul edilebilir. Yine Osmanlı Devleti topraklarında bu halkların akrabalarının yaşaması ve Halifenin varlığı Osmanlı Devleti'nin kuruluş vesilesi olarak görülmesine ve Osmanlı topraklarına göç etmelerine neden oldu (Saydam 2010: 81). Osmanlı Devleti de Kafkas göçmenlerini ülkesine çekmek için faaliyet göstermekten geri kalmadı. Osmanlı Devleti'nin faaliyetleri sonucu Rusya hâkimiyeti altında yaşamak yerine Müslüman bir ülkede yaşamayı tercih etmek isteyen Kafkas halkları Osmanlı topraklarına

yönelmişlerdir. Osmanlı Devleti ile dini bağların yanında devletin gelen göçmenlere yaptığı iae ve nakliye, arazi, konut, zirai yardımları zamanla daha fazla göçmenin gelmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin 1863 yılında Kafkas göçmenleri için bir başış kampanyası düzenlemesi ekonomik yardımlara örnek gösterilebilir (Avagyan 2004: 34, 35). Bu durumu göçlerin çekici itici güçler olarak değerlendirebiliriz.

Göçmenlerin Osmanlı Devleti topraklarını bir kurtuluş yolu olarak görmesinin yanı sıra Osmanlı Devleti de göçmenlerden stratejik olarak bazı durumlarda faydalanmak istemiştir. Bu nedenle de göçü teşvik etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Kafkas göçmenlerinde yararlanacağı stratejik amaçları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz.

1. Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Müslüman nüfusun varlığını arttırmak.

2. Kafkas Göçmenlerini kullanarak Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eden azınlıklarla mücadele etmek ve isyanları bastırmak.

3. Ordudaki asker sayısı yanında askeri yetenekleri de arttırmak için Kafkasyalıların mücadelecı gücünden yararlanmak ve özellikle Ruslara karşı yapılacak savaşlarda bu askerlerden yararlanmak. Karşılıklı çıkar ilişkilerinin yanında Kafkasyalıların çoğunun Osmanlı topraklarına geçiş hakkına sahip olması, Kafkas halkları ile Osmanlı Devleti'nin şahsi ilişkileri¹ ve hacca gitme bahanesiyle rahatça pasaport alınabilmesi ve dönüşte Kafkasya'ya dönmeyerek Osmanlı topraklarına yerleşmesi de Osmanlı topraklarını göç için seçilmesinin nedenleri arasında gösterilebilir (Avagyan 2004: 32, 33).

Osmanlı Devleti açısından göçmenlerin kabul edilmesinin tarihi arka planı da bulunmaktaydı. Zira Osmanlı Devleti üç yüzyıl boyunca bölgeye hâkim oldu. Bu hâkimiyetin son 50 yılında bölgede İslam'ın yayılması için yoğun çaba harcadı. Osmanlı Devleti, bölgedeki son toprak parçasını 1929 yılında kaybetmesine rağmen, bölgeyle ilişkilerini koparmadı. Bölge halkı Kafkasya topraklarını kaybetmesine rağmen halk tarafından muhatap kabul edilmeye devam etti. Aradaki dini bağlar göçmenlerin tercihinde ve Osmanlı Devleti'nin göçmenleri kabulünde kesin olarak etkilidir. Hem savaşçı özelliğe sahip olmaları hem de toprağa bağlı köylü konumunda olmaları da Osmanlı'nın göçmenleri kabul etmesinde etkili oldu. Çünkü 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en çok ihtiyaç duyduğu nüfus tipini karşılıyorlardı. Ayrıca Osmanlı Devleti bu nüfus ihtiyacını Müslüman olan halktan karşılamış olacaktı (Karpas 2010: 110).

Osmanlı Devleti topraklarına 1850'li yılların ilk yarısında bazı Kafkas aileleri gönüllü olarak göç ettiler. Gönüllü olarak başlayan bu göç hareketi Kırım Savaşı'ndan sonra yerini mecburi harekete bıraktı (Bice 1995: 45). Göçler 1859 yılından itibaren yoğunluk kazandı. 6 Aralık 1858 tarihli Meclis-i Vala Mazbatası'nda Çerkezler ile Nogaylardan 1.066 kişinin İstanbul'a geldiği belirtilirken 8 Mart 1560 tarihli Arz Tezkiresinde sadece İstanbul'da 14.000 Çerkez ve Nogay Muhacirinin bulunduğu ifade edilmektedir (Saydam 1999: 85). Batı Kafkasya'da Abzeh, Sapsığ gibi kabilelerin Ruslara karşı mücadeleyi bıraktığı 1662-1865 döneminde doruk noktasına ulaştı. Göç hareketleri 1877-1877 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra tekrar yoğunluk kazanmaya başladı. 1890-1908 yılları arasında kısmen devam eden göçler 1920'li yıllarda duruldu (Karpas 2010: 110). Görüldüğü gibi Kafkasya'dan gelen göç hareketlerinin dalgalanma tarihleri Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilişkilerin durumuyla paralellik göstermektedir (Bice 1995: 45).

¹ Örneğin II. Abdülhamit'in anne tarafından Çerkezlerle akraba olması ve bu nedenle Çerkez göçmenlere yardım etmesi.

1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sonrası Osmanlı Devleti'ne Yapılan Göçler

Rusya ile Osmanlı Devleti arasında meydana gelen 1877-1878 Savaşı sırasında (93 Harbi) sürekliliğini koruyan Kafkas göçleri yeniden hız kazandı. Bu savaşın Kafkasya cephesinde daha önce Osmanlı topraklarına gelen ve Trabzon'a iskân edilen göçmenlerden 18.000 Kafkasyalı Osmanlı ordusunda Ruslara karşı savaştı. Yine savaş sırasında Trabzon'dan 3 bin Kafkasyalı gönüllü olarak orduya katıldı. Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'da ise, Ruslara karşı ayaklanmalar ortaya çıktı² (Bice 1995: 50). Ancak Ruslar bu ayaklanmaları zorlanmalarına rağmen kontrol altına aldı. 1877 yılında Osmanlı Devleti, Kafkasyalı göçmenlerden oluşan 4 bin kişilik bir grubu Sohum limanından karaya çıkararak Rusya'yı vurmaya çalıştı. Ancak Rusların savaşı kazanmasıyla birlikte Kafkasyalılar için durum yeniden değişti. Rus orduları hem Anadolu'daki göçmen Kafkasyalıların Rusya'ya karşı asker olarak savaşmalarının hem de savaş sırasında çıkan ayaklanmaların hesabını sormak için bütün güçleriyle Kafkasya'ya yöneldi. Anayurtlarını terk etmeyen Kafkasyalılar üzerine bir ezme hareketi başladı ve bunun sonucu olarak Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yeni büyük bir göç dalgası başladı. Kırım Savaşı'nda olduğu gibi bu savaşta da Kafkasyalılar göç ederek anavatanlarını terk etmek zorunda kaldılar (Bice: 1995: 50).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkması Kafkasya'daki Müslüman halkı heyecanlandırmasına rağmen savaş süreciyle birlikte bu heyecan kayboldu. Sonuç olarak halk bölgeden göç etmeye daha savaş sırasında başladı. Örneğin 1877 yılında Dağıstan'dan 100 kişilik grup Osmanlı topraklarına göç etmek için başvuruda bulundu ve sürekli yerleşme izni aldı (Erkan 1993: 77). Kafkasya'da yeniden göç düşüncesi hâkim olmaya başladığı bu süreçte Osmanlı Devleti ise, Kafkasya Müslümanlarından yaralanmak için göçü önlemeye çalıştı. Bu amaçla Dağıstan'daki aşiretlerle görüşmeler yapmak için bölgeye bir heyet gönderdi. Bu heyetin yaptığı çalışmalar başarılı oldu ve Dağıstan'da ayaklanmalar çıktı. Ancak Kafkasya'nın diğer bölgeleri için böyle bir durum söz konusu olmadı ve göçler devam etti. Osmanlı Devleti'nin 1877 yılında Kafkasya'nın Sohum ve diğer bölgelerinden gelen göçmenlere iskelelere çıkma izni vermesi ve bu amaçla bir komisyon kurulması kararını alması göçlerin tekrar yoğun olarak başladığını göstermektedir. Osmanlı Devleti topraklarına Kafkasya'dan gelen göçmen sayısını etkileyen önemli olay ise, savaşın sona ermesi ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Yeşilköy (Ayastefanos) Antlaşması'nın imzalanması oldu (Erkan 1993: 78). Antlaşma sonucunda, Osmanlı Devleti Kars, Ardahan ve Batum gibi yerleri kaybetti ve Kuzey Kafkasya göçmenlerine Güney Kafkasya göçmenleri de eklendi. Kaybedilen bu yerlerde yaşayan Türkler, Çeçenler, Gürcüler, Dağıstanlılar, Lazlar ve daha pek çok Müslüman kavimlerde eklenerek yurtlarını terk ederek göç ettiler (Karpas 2010: 98).

1877-1878 Savaşı'ndan sonra Rusların Osmanlı tarafında yer alan Kafkasyalıları ortadan kaldırmaya yönelik bir tutum sergilemesi sonucu Osmanlı topraklarına yeniden bir Kafkasyalı göçmen akını başladı. Savaş sonrası gelen göçmenler başta Çerkezler olmak üzere Tatar, Nogay ve Dağıstanlılardan oluşmaktaydı (İpek 1991: 113). 1880 yılında Kafkasya'dan ilk olarak Çerkez göçmenler İstanbul'a geldiler. Ancak bu gelen ilk grubun sayısı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İstanbul'a gelen göçmenler dışında aynı yıl Samsun Limanına 12.116 Çerkez ve Abaza, 14.824 Tatar, 1.594 Gürcü ve Rumeli'den de 6.252 Çerkez göçmen geldi. Bu göçmenler Samsun, Canik, Ankara ve Sivas'ta iskân edildi (Erkan 1993: 81).

² 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Kafkasyalılar ve Dağıstanlılar Şeyh Şamil'in naiplerinden Abdurrahman önderliğinde bir ayaklanma başlattılar. Osmanlı Devleti'nin yenilerek savaştan çekilmesi üzerine Ruslar Dağıstan üzerine asker sevk etmeye başladılar. Bölgeyi işgal eden Rusya ayaklanma hareketinin ileri gelenlerini de katlederek kanlı bir şekilde ayaklanmayı bastırdı.

1900 yılından itibaren Osmanlı topraklarına 1908 yılına kadar devam edecek olan Kafkas göçleri tekrar başladı. Ancak bu süre içinde gelen göçler önceki dönemlerdeki kadar yoğun değildi. Göç hareketi süreklilik oluşturmamasına rağmen, gelen göçmenler hane sayısı ve nüfus olarak azalma gösterdi. Osmanlı Devleti de bu süreçte Rusya vatandaşlığını terk etmeyenleri ülkesine kabul etmeme kararı aldı. 1900 yılında Dağıstan bölgesinde 1.130 kişilik göçmen grubu Muş Sancağı dâhilinde iskân edildi (BAO, *DH. ŞFR.* 302-3). 1901 yılında Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinden 1.204 haneden oluşan 5.287 kişi Sivas'a yerleştirildi. 1902 yılında Terek Eyaletinden göçmenler 1893 yılından beri başvuru yapmalarına rağmen, kabul edilmediklerini belirttiler. Bu şikâyet üzerine göçmenlerin yerleştirilmesi kararlaştırıldı (Erkan 1993: 96, 97).

1903 ve 1904 yıllarında Osmanlı topraklarına göçler devam etti. Bu göçmenler Kırım, Kafkasya, Batum, Dağıstan ve Ahıska'dan geldiler. 1903 yılında gelen göçmenler Yenişehir ve İnegöl'e yerleştirilirken 1904 yılında gelen göçmenlere ek olarak Kars'tan gelen 500 hane ise Adana, Konya ve Hüdavendigâr eyaletlerine iskân edildi. Aynı yıl içerisinde Hacı Habip önderliğinde hareket eden Dağıstan muhacirlerinden bir grubun da Osmanlı topraklarına göç ettiği tespit edilmektedir. 1905 yılında Kafkasya'dan 3.700 kişi, Bakü'den 553 kişi ve Kuban'dan 645 kişi Osmanlı topraklarına giriş yaptı (Erkan 1993: 99 vd.).

Osmanlı Devleti'ne Kafkasya'dan yapılan göçlere baktığımızda, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte göç hareketinin arttığı görülmektedir. 1878-1908 yılları arasında ise, bazı yıllarda yoğun bazı yıllarda daha seyrek bir şekilde de olsa göç hareketleri devamlılık göstermiştir. Bu 30 yıllık süre zarfında Kafkasya'dan Kırım göçmenlerini de dâhil edersek tahmini olarak 500.000 civarında göçmen geldi. Kırım Savaşı sonrası göçlerle karşılaştığımızda bu dönemde gelen göçmen sayısında bir azalma vardır. Zira Kırım Savaşı sonrası gelen göçmen sayısı bir milyondan daha fazlaydı.

2. Muş Sancağının İskâna Açılması

19. yüzyılın ikinci yarısında dünya tarihinin en büyük ve trajik olaylarından biri olan Kafkas göçleri yaşandı. Rusya'nın Kafkasya'ya hâkim olmasından sonra bölge halkına uyguladığı politikalar sonucu özellikle Müslüman yerli halk olmak üzere gayrimüslimlerin de içinde bulunduğu büyük bir kitle göçü başladı. Osmanlı Devleti'nin kapılarını açtığı bu göçmenler Osmanlı Devleti genelindeki tüm topraklara iskân edilmeye başlandı. Osmanlı Devleti'nin göçmen iskân ettiği yerlerden biri de o dönemde idari taksimata göre kısa bir süreliğine Erzurum Vilayetine bağlanan daha sonra tekrar Bitlis Vilayetine bağlı bir sancak haline gelen Muş Sancağıdır.

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasyalıların Doğu Anadolu'ya yönlendirilme konusundaki ilk teşebbüsler 1850'li yılların sonu ile 1860'lı yılların başında ortaya çıktı (Çoçiyev-Koç 2006: 1). Doğu Anadolu'nun iskâna açıldığı bu dönemde Muş Sancağının da göçmenlerin iskânı için çalışmalar yapılmış olduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı Devleti iskân bölgesi olarak ilk aşamada Rumeli bölgesini seçmişti. Ancak Anadolu'da da Trabzon, Samsun, Sinop, Adapazarı, Erzurum, Konya, Sivas ve Adana şehirlerinin yanı sıra Diyarbakır, Mardin, Muş, Halep ve Şam gibi birçok bölgeyi iskâna açmak zorunda kaldı (Bice 1995: 69). Muş Sancağı iskâna 1860'lı yıllarda açılmasına rağmen göçlerin ilk döneminde bu bölgeye çok fazla göçmen yerleştirme taraftarı olmadığını görmekteyiz. Kafkasyalıların ilk aşamada bölgeye yönlendirilememesindeki asıl neden buradaki halkın son derece fakir olması ve geniş kapsamlı bir iskân düzenlemesini gerçekleştirmeye olanak sağlayacak maddi imkânlardan yoksun bulunmasıydı. Bu nedenlerle, söz konusu dönemde Osmanlı topraklarına göç eden Kafkasyalıların yalnızca küçük bir kısmı Anadolu'nun doğusuna yerleştirildi (Çoçiyev-Koç

2006: 1).

Osmanlı Devleti ilk etapta bölgeye göçmen göndermek konusunda ikilem yaşadı, fakat 1860'lı yıllarda bölgeye göç etmek isteyenler oldu."Dârül-Fünûn'da mukîm Dağistanî Hoca Memiş Efendi 141 hane kabilesiyle pek fakir ve bî-vâye olduklarından Muş veyahut Uzunyayla taraflarında iskân olunmak üzere i'zamlarına kadar kefâf-ı nefis etmek için haklarında iane-i lazime icrası istidasında bulduklarına ve muhacirinden bî-kudret ve fakir olanlarına yevmiye yarımşar kıyye nân-ı aziz itası karar-ı aher iktizasından bulunduğu binaen usul ve emsaline tevfikân bit-tahkik icabının icrası mütevakkıf-ı himem-i behiyyeleridir " şeklindeki belge buna örnek olarak gösterilebilir (BOA, A. MKT. MHM. 198-24). Muş'a iskân talebinin bulunması Kafkas göçleri başlar başlamaz Muş'ta iskân için çalışmaların da yapıldığını göstermektedir. 1864 yılında Erzurum, Kars, Muş ve Van bölgesine dört bin hane göçmenin iskânı için karar alınmıştır (BOA, A. MKT. MVL. 685-67). Bu iki belgeden de anlaşılacağı üzere Muş Sancağı, Kafkas göçlerinin başlamasıyla birlikte iskân bölgesi olarak belirlenmiştir. 1885 yılına ait bir belge de, "Bitlis Vilâyet-i Celîlesi dâhilinde Muş ve Siirt sancaklarında 1.500 hâne muhacirin iskân olunabileceğinin" belirtilmesi Osmanlı Devleti'nin Muş'ta göçmenlerin yerleştirilebileceği arazi arayışında olduğunu göstermektedir (BOA, Y. A. RES, 29-27).

Göçmen akınlarının devam etmesiyle birlikte, Muş'ta göçmen iskânı için kullanılabilecek arazi tespit edilmiştir. Buraya yerleştirilecek göçmenlerin boş ve verimli olan Muş ovası topraklarına yerleştirilmekten memnun kalacağı bildirilmektedir. Ancak burada diğer çalışmalardan farklı olarak bölge halkının ekonomik durumu hakkında da bilgi verilmektedir. Halkın ekonomik açıdan iyi durumda olmaması nedeniyle göçmenlere yapılacak yardımları devletin üstlenmesi gerektiği bildirilmiştir³ (BOA, DH. ŞFR. 255-105).

2.1. Muş Sancağının İskâna Açılma Nedenleri

Osmanlı Devleti'nin Muş'u iskâna açmasının nedenleri diğer bölgeler ile hemen hemen aynı özellikleri gösterir. Devletin birinci amacı göçmenleri yerleştirerek mağduriyetlerini önlemek olsa da bunun birçok farklı neden vardır. Bu sebeplerden biri bölgenin demografik yapısını Müslümanlar lehine değiştirerek bölgede devlete sadık bir kitle oluşturmaktır. 1879 yılında Muş'a Kafkas göçmenlerinin iskân edilmesi üzerine Ermeni Patriği Narses Osmanlı Devleti'nin niyetinin bu yönde olduğu gerekçesiyle İngiltere Elçisi Layard'a başvurmuş ve Diyarbakır'da olduğu gibi Muş'ta yapılan iskân büyük bir protesto ile karşılaşmıştır (Avagyan 2004: 70).

Osmanlı Devleti göçmenleri yerleştirirken göz önünde bulundurduğu bir diğer nokta ise, boş arazileri iskâna açarak göçmenleri tarım yapmaya yönlendirerek ülke ekonomisine katkı sağlamaktır. Nitekim Muş Sancağına göçmen yerleştirilirken boş arazilerin doldurulmasına dikkat edilmiştir. Osmanlı Devleti bu amaçla yerleştirdiği göçmenlerin tarım aletleri, tohum ve diğer ihtiyaçları için para yardımında bulunmayı ihmal etmedi (BOA, A. MKT. MHM, 519-10).

Bölgede merkezi denetim altına alınamayan aşiretler ve göçebe grupların varlığı, yerleşik tarım nüfusunun az olması, önemli miktarda gayrimüslim nüfus yoğunluğu olması ve bu unsurların arasında milliyetçilik duygularıyla hareketlenmesi gibi nedenlerin yanı sıra, Rusya ile yaşanacak bir savaş tehlikesi devlete bağlı insan sayısını arttırmayı zorunlu kılıyordu.

³ Muş ovasında 13 bin 875 dönüm arazi-i haliye ve mahlûle olduğu bit-tahkik anlaşılarak işbu arazinin geçende bil-arz istimal olunan müsaade-i seniyye-i cenâb-ı şehinşâhi üzerine der-dest iskân olan 33 hane muhacirin de beher haneye 50 dönüm itibarıyla 244 hanenin daha iskân-ı keyfiyet edeceği ve mutî olan Muş Ovası ahaliyle gelecek muhacirler beynlerinde hüsün hasil olacağı (...)

Nitekim Babîli ilgisini Rus-Kafkas savaşının son safhalarından itibaren kitlesel olarak Osmanlı topraklarına göç etmeye başlayan Kuzey Kafkasyalı halklara yöneltmesine neden oldu. Bu nedenle göçmenlerin bölgede iskân için faaliyetler yürütüldü (Çoçiyev-Koç 2006: 1).

Osmanlı Devleti'nin bu tür nedenlerle bölge de iskân faaliyeti yürütmesinin yanında göçmenlerinde bölgeye çeşitli nedenlerle gelmek istediklerini görmekteyiz. Göçmenlerin bölgeye gelmek istemesinde etkili olan iki sebep vardır. Bunlardan birincisi akrabalarıyla yakın olma isteği, ikincisi ise, yerleştirildikleri bölgenin iklim ve coğrafyasına uyum sağlayamamalarıdır. Örneğin, daha önce Biga sancağına iskân edilen Dağıstan halkından bir grup Babîli'ye başvurarak Muş'a gelmek istediklerini bildirmişleridir. Göçmenler Dağıstan'dan birlikte geldikleri akrabalarının Muş'a yerleştirilmiş olmaları ve ayrıca Biga'nın su ve havasına uyum sağlayamadıkları için Muş'a gelmek istemelerinin arkasındaki nedenleri belirtmişlerdir⁴ (BOA, A. MKT. NZD, 372-31). Benzer bir durum, Daha önce Suriye'de Resulayn bölgesine iskân edilen göçmenler içinde yaşanmıştır. Resulayn'a iskân edilen göçmenler bölgenin iklimine uyum sağlamakta zorlandıklarını, bu nedenle havası ve iklimi daha önceki vatanlarıyla aynı özellikleri taşıyan bir yere nakillerini istemişleridir. Bu göçmenler devletin izni dâhilinde Muş'a iskân edilmişlerdir⁵ (BOA, DH. MKT. 1566/45).

2.2. Muş Sancağına Göçlerin Başlaması

Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetlerine ilk etapta göçmen yerleştirme konusunda çok da istekli değildi. Ancak 1860'lı yıllardan itibaren Muş Sancağına gelen göçmenlerin varlığı görülmektedir. Bu tarihten itibaren göçmenlerin gelişleri başlamış olmasına rağmen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar devam eden göç hareketinde Muş Sancağına yapılan göçler diğer bölgelerle karşılaştırıldığında çok büyük bir orana ulaşmamaktadır. Bu dönemde gelen göçmenlerin çoğunluğunu 1864 sürgünü ile gelenler oluşturmaktadır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yoğunlaşan göç hareketiyle birlikte Muş sancağına yönelik göçlerde artmıştır. Ancak savaşın hemen sonrasında çok fazla göçmen gelmemekle birlikte özellikle, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında gelen göçmen sayısında artış yaşanmaya başladı. 1890'ların sonundan itibaren hemen hemen her yıl Muş'a çeşitli miktarlarda göçmen geldiğini görmekteyiz.

Muş Sancağındaki iskân çalışmalarına baktığımızda, arşiv belgelerine göre, ilk defa 1860 yılında Dağıstanlı Hoca Memiş Efendi'nin 141 hane kabilesiyle birlikte iskân edilmek üzere başvuru yaptığını görmekteyiz (BOA, A. MKT. MHM 198-24). Bu tarihten itibaren Muş sancağına yönelik göçlerin başladığını kabul edebiliriz. Hemen ardından 1861 yılında Biga'da iskân edilen Dağıstan göçmenlerinden bir grubun Muş'ta bulunan akrabalarının yanına gitmek için Bab-ı Ali'den izin istemeleri (BOA, A. MKT. NZD, 372-31). Hoca Memiş Efendi ve kabilesiyle akraba olma ihtimalini ortaya çıkarır. Buradan Hoca Memiş Efendi ve kabilesinin Muş sancağına iskân edildikleri tahminini yürütebiliriz. 1862 yılında İstanbul'a biriken göçmenlerden bir kısmı Muş Sancağına iskân edilmek üzere deniz yoluyla Trabzon limanına

⁴ Dağıstan ahalisinden Biga Sancağı'nda iskân olunan muhâcirinin mahall-i bâride ahalisinden olduklarından Biga havâlisinin âb u havasıyla imtizâc edemeyerek ekserisi telef ve ber-hayat kalanları dahi tîr-i ilel ve emrâza hedef oldukları, ekser hemşerilerinin dahi Erzurum Eyaleti dâhilinde Kars ve Muş sancaklarında tavattun etmiş olduklarından kendilerinin dahi livâeyn-i mezkûreden birinde iskân olunmak üzere nakilleri istirahat olunmuş (...)

⁵ Yirmi iki seneden beri iskan oldukları Resulayn kazasının .... havası cihetiyle Muş dahilinde icra-yı iskanları muhâcirin rüesası mu'teberânı tarafından istidâ olunduğu ve 15 hane miktarının geldiği ve kûsuruda gelmek üzere bulunduğu beyanıyla istifsâr-ı muameleyi havi vilayet-i behiyyelerinden keşide olunan telgrafnemenin lefiyle bunların ahali-i kadime hükmüne girmiş atik muhâcirinden bulunmaları cihetiyle anâ göre icra-yı icabı hususunun savb-ı vâlalarna tebliği muhâcirin komisyonu riyaset-i celilesinden ba-tezkire iş'âr olunmuş olmakla ol-vechile iktizasının ifâsına himmet buyrulması bâbında.

gönderildiler. Ancak Trabzon limanından karaya çıkan daha sonra bu göçmenlerin Muş'a iskânından vazgeçildi. Göçmenlerin Muş Sancağı yerine Diyarbakır ve Urfa'ya iskân edilmelerine karar verildi (BOA, A. MKT. UM. 540-6).

Mayıs 1862 tarihinde sayıları belli olmamakla birlikte daha önce Kara Hisar-ı Şarki Sancağına bağlı Akşehir, Abad ve Montval ve Alucra kazalarından Nogay ve Çerkez göçmenlerinden bir grup Muş Sancağına gelerek yerleşmişlerdir. Gelen göçmenlerin yol ve yiyecek masrafları bölge halkı tarafından karşılanmıştır⁶ (BOA, A. MKT. MHM, 238-90).

1862 yılında Kafkasya'dan gelen 222 hane göçmen Muş'a iskân edilmiş, ancak ertesi sene bilinmeyen bir nedenle bu göçmenlerden bir kısmının Pasin-i Ulya kazasına gönderilmeleri konusunda karar alınmıştır (BOA, A. MKT. MHM, 277-101). 1864 yılında Erzurum, Kars, Muş ve Van'a 4.000 göçmenin yerleştirileceği arazinin belirlenmesi için Dördüncü Orduyu Hümayun Müşiri tahrir çalışması yaparak iskân yerlerini belirledi⁷ (BOA, A. MKT. MHM, 307-62). Göçmenlerin iskânı için hızlı davranıp bir an önce iskân edilmeleri istense de çalışmalar beklenenden uzun sürmüştür. Bunun temel sebebi Rusya'nın Erzurum, Kars, Muş ve Van'ın sınırlarına yakın olduğu gerekçesiyle buralara göçmen iskânına karşı çıkmasıydı (BOA, A. MKT. MHM, 341-27). Göçmenlerin iskânı meselesi Rusya ile Osmanlı arasında müzakere edilmiş ve göçmenlerin iskânı konusunda gerekli çalışmaların hızlıca yapılması istenmiştir. Gönderilen kararda Van'a göçmen iskânından vazgeçilmekle beraber Muş için herhangi bir karar verilmemiştir. İskân için gönderilen bu göçmenlerden ne kadarının Muş dâhilinde iskân edildiği konusunda net bir bilgiye ulaşılamamaktadır (BOA, A. MKT. MHM, 341-27-9).

Fransa ve İngiltere elçileri 1865 yılında Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin Erzurum ve Karadeniz arasındaki dağlık bölgelere iskân edilmelerini önermiş ancak bu öneri kabul edilmemiştir. Bu dönemde gelen göçmenler Rumeli, Batı Anadolu ve Orta Anadolu'ya iskân edilirken küçük bir bölümü Van ve Muş'a yerleştirilmiştir (Çoçiyev-Koç 2006: 3).

1866 yılında Kafkasya'dan sayıları 4.000 ile 5.000 aile civarında Çeçen Osmanlı topraklarına geldi. Bunlardan 1200 aile Resulayn bölgesine yerleştirildi. Geriye kalanlar ise, Sivas ve çevresine 47 aile, Amasya'ya 25 aile, Halep ve Habur bölgelerine 90 aile, Adana'ya 46 aile, Kars'a 47 aile, Hınıs ve civarına 24 aile ve Erzurum ve Muş Bölgelerine ise 14 aile olacak şekilde iskân edildiler (Avagyan 2004: 64,65).

1860'ların sonundan 93 Harbi'ne kadar olan sürede Muş ve çevresine dikkat çekici biçimde herhangi bir göçmen iskânı görülmemektedir. Bu durum oluşmasında bahsi geçen tarihler arasında gelen göçmen sayısında meydana gelen azalmanın yanında çeşitli sebeplerde etkilidir. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılmış olan göçmenlerin Rus sınırına yakın bölgelere iskân edilmemesini öngören anlaşmaların etkisi olduğu bir gerçektir. Nitekim Ruslar daha önce bahsettiğimiz 4.000 göçmenin Erzurum, Muş ve Van civarına iskân edilmesine şiddetli bir şekilde karşı çıkmıştır⁸ (Çoçiyev-Koç 2006: 3). Öte yandan bölgede yaşayan Ermenilerin de göçmen iskânının duraklamasında etkili olduğunu kabul edebiliriz. Ermeni Patriğinin İngiliz Konsolosu Layyard'a başvurarak Bölgede göçmen iskânı ile Ermenilere yönelik faaliyetler

⁶ Bölge halkı tarafından karşılanan masrafların toplam tutarı 35 bin 278 buçuk kuruş'tur.

⁷ Erzincan ile Tercan'a sevk olunan muhacirin ne suretle iskân olunacağına ve Erzurum ve Van ve Kars ve Muş cihetlerinde dahi 4 bin haneden mütecâviz nüfusun iskânı kabil olacağı mahalleri iş'aratından anlaşılabilir ise de buralara sevki mukarrer olan muhacirinin henüz vürüd eylememesine mebni sürat-i sevki lüzumuna dair dördüncü ordu-yı hümayun müşiri devletlü paşa hazretleri tarafından vürüd eden iki kita tahrirat leffen irsal kılınmakla suret-i iş'arata nazaran iktizasının serian icra ve tahrirat-ı merkûmenin dahi iade ve isrâsı menûatı himem-i behiyyeleridir.

⁸ 1867 yılında Erzincan-Tokat-Amasya-Samsun hattının doğusuna yeni Kafkasyalı göçmenleri yerleştirmeme koşulunu Osmanlı yönetimine kabul ettirmişti.

yürütüldüğünü dile getirdiğini görüyoruz. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerine olduğu gibi Muş Sancağına da göçmenler gelmeye başladı. Özellikle 1879 yılında yaşanan göçlerin yoğunluğu nedeniyle bu yıl "Göç Yılı" olarak kabul edilmektedir (Avagyan 2004: 67, 68). Göç eden Kafkas kavimleri daha çok Dağıstanlılar, Çeçen-İnguşlar, Nogaylar, Abazalar, Çerkezler ve Osetler'di. 1878'den sonraki yıllarda Gürcüler ve Acaralar da gelmeye başlamışlardır. Kafkasya'dan gelen göçmenler Osmanlı memleketinin çeşitli yerlerine gönderilmişlerdir. Bunların bir kısmı Doğu Anadolu Bölgesi'ne gelmiştir. Özellikle Dağıstan'dan gelenlerden karayolunu tercih edenler bölgeye Kars ve Doğubayazıt'tan giriyorlardı. Kısa süre buralarda kalan göçmenler kendilerine ayrılan yerlere sevk ediliyorlardı (Demirtaş 2014: 191). 1879 yılında Muş Sancağına⁹ (Demirtaş 2014: 183, 284) yaklaşık 4.000 Kafkasyalı göçmen yerleştirilmesi planlandı. Bunu üzerine Ermeni Patriği Narses durumu protesto etmek için İngiliz Büyükelçiliğine başvurmuştur¹⁰ (Çoçiyev-Koç 2006: 5). Gelen göçmenlerden Oset ve Çeçenler Hınıs ve Varto'ya Çerkezler ise, Bulanık ve Malazgirt'te iskân edildiler (Avagyan 2004: 70). Bu dönemde Kafkasyalı göçmenler Malazgirt, Bulanık, Varto, Ahlât, Adilcevas ve Van kazalarını içeren oldukça geniş bir alanda yaklaşık 20 köy kurdular (Çoçiyev-Koç 2006: 5). Daha sonraki yıllarda da gruplar hâlinde gelen göçmenler Muş'a ve Muş sancağına iskân edildiler. Muş bu dönemde Ermenilerin de yaşadığı yerlerden biridir. Rusya'nın bu dönemde yapılan iskânlara da karşı çıktığını görmekteyiz. Nitekim dönemin Erzurum'da bulunan Rus konsolosu göçmenlerin bölgeden gönderilmeleri konusunda ısrarlı isteklerine Osmanlı Devleti'nin çeşitli vaatlerle karşılık verdiğini ancak herhangi bir önlemin alınmadığını bildirmektedir. 1857-1866 yılları ile 1879 yılında yapılan göçler sonucunda Anadolu'da Muş Sancağı ve kazalarına 2.500 göçmen iskân edildi (Avagyan 2004: 70, 71).

Savaş sırasında olduğu gibi sonrasında da Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin yoğunluğu devam etti. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Muş yöresindeki iskân faaliyetlerini sürdürdü. 1885 yılında Anadolu Kavağı, Fenerbahçe ve Yedikule'den aktarılacak 9.140 hane göçmen için 10 vilâyette arazi tahsis edildi. 9140 hane Kafkas göçmeninden 1200 hane Trabzon İskelesinden aktarma yapılarak Bitlis Vilayeti'nin Muş ve Siirt sancaklarına iskân edilmek üzere gönderildi (BAO, Y. A. RES, 29-27). 1880'lerin sonundan itibaren devletin bölgeye göçmen yerleştirme konusunda dikkat çekici bir faaliyeti görülmemektedir. Bu durumun meydana gelmesinde Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçlerin genel olarak azalmasının etkisi olduğu kadar, büyük devletlerin Çerkezlerin iskânına yönelik faaliyetleri yakından izlemelerinin de etkisi büyüktür. 1888 yılında Osmanlı topraklarının kuzeydoğu sınırları üzerinden gelecek olan göçmenler için Erzurum, Van ve Diyarbekir vilayetlerinde boş olan 247.000 dönüm arazinin açılmasını öngören tasarımı gündeme aldı. Ancak özellikle Rusya ve diğer büyük devletlerin duruma tepki göstermesi üzerine bu tasarının uygulamaya konulmasından vazgeçildi (Çoçiyev-Koç 2006: 5). Nitekim bu dönem içinde Muş'a Sancağına yönelik herhangi bir iskân faaliyetinin yürütülmediğini görmekteyiz. 1880'lerin sonundan 1900'lerin başına kadar münferit birkaç göç hareketinden başka herhangi bir göç olayı ve iskân faaliyeti gerçekleşmedi ki, bu süre içerisinde arşiv belgelerinden bir tane göç olayına

⁹ 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında gelen göçmenlerin iskân edildikleri doğu şehirleri arasında Muş önemli bir yere sahiptir. 1879 yılında sayıları 3.000 ile 4.000 aile civarında olan Kafkas göçmenlerinin Muş'a yerleştirilmesi kararı alınmıştır.

¹⁰ İngiliz diplomatlar tarafından yapılan araştırma, söz konusu göçmenlerin tamamının Kars'tan geldiklerini doğruladığı için Layard patriğin talebini reddederek, kendisine "Müslüman dahi olsalar, Kürtlere karşı set çekebilecek sakin ve çalışkan insanların Muş'a yerleşmelerine neden itiraz ettiğine akıl erdiremediğini ayrıca ifade etmişti. Foreign Office'e ilettiği raporunda ise Layard, Ermenilerin Çerkezler konusundaki hassasiyetinin temelinde "Ermeni konusunu" uluslararası gündemde tutma çabalarının yattığını dile getirmişti.

rastlanabilmiştir. 1893 yılında Abdullah b. Sufi isimli bir şahıs ailesiyle birlikte Rusya'dan göç ederek saltanatı seniyenin izni dâhilinde Muş Sancağına göç ederek orada iskân edilmiştir (BOA, DH. MKT. 182-2-1-3). 1888 yılında daha önce Resulayn'a iskân edilmiş olan göçmenlerden bir grup buranın iklimine uyum sağlayamadıklarından Muş'a iskân edildi. İlk etapta 15 hanesi gelen bu göçmenlerden sonra bir o kadarı daha gelerek iskân edildi (BOA, DH. MKT. 1566-45-1).

20. yüzyıla girildiğinde Osmanlı Devleti'nin Muş Sancağına yönelik iskân faaliyetleri tekrar başladı. İskân faaliyetinin yeniden başlamasında 1901 yılının Mart ayında Bitlis Vilayet yönetiminin, Babiâli'ye 1.500-2.000 Müslüman ailenin Ermeni nüfusun yoğun olduğu Muş Ovası'na yerleştirilmesi için istekte bulunması etkili olmuştur. Vilayet yönetimine göre Muş Sancağına göçmen yerleştirilmesi durumunda hem bölgede faaliyet gösteren Ermeni çetelerinin etkisi yok olacak hem de bölgede tarım, ticaret ve medenileşme sağlanmış olacaktır. Bitlis Vilayet yönetiminin bu teklifi merkez tarafından olumlu karşılandı. Ancak gerek ekonomik sebepler gerekse göçmenlerin yolda çekeceği güçlükler göz önünde bulundurularak bölgeye sadece Rusya'nın sınır bölgelerinden karayolu ile gelen göçmenlerin iskân edilmesine karar verilmiştir Çoçiyev-Koç 2006: 6, 7).

1900 yılından itibaren muhtemelen vilayet yönetiminin isteğinin ve merkezin yönlendirmesinin etkisiyle Muş Sancağına tekrar göçler başlamıştır. 1900 yılının sonlarında Kafkasya ahalisinden ve Çeçen taifesinin Karabulak kavminden Ali Bey adında birinin dört hanede 12 nüfus refikasıyla ve Dağıstan ahalisinden Şeyh Şamil'e mensup Lezgi kumandan Mehmet Mirza namında birinin de iki hanede altı nüfus adamlarıyla Muş'un Akpınar karyesine ve yine Şeyh Şamil'e mensup Lezgi taifesinden 24 hanede 120 nüfusun Muş'a geldikleri tespit edildikten sonra göçmenlerin geldikleri mahallerde iskân edilmesine karar verildi (BOA, HR. İD, 8-40-2). Bu grubun gelmesinden sonra Osmanlı Devleti kara veya deniz yoluyla Rusya'dan gelen göçmenlerin önce mahalli şebhenderliklere başvurarak isimlerini, unvanlarını ve mensup oldukları kabileleri, mezheplerini ve hangi bölge halkından olduklarını kaydettikten sonra komisyonlar aracılığıyla gösterilecek yerlere gitmeleri gerektiği konusunda ki kararını uygulamaya başladı. Belgelerde bu durum, *berren ve bahren Rusya'dan hicret edeceklerin evvel emirde mahalli şebhenderlerine müracaat ederek isim ve şöhretleriyle cins ve mezheplerini ve hangi mahall ahalisinden olduklarını gösterir bir defterin bit-tanzim şebhenderlikten nezaret-i celilelerine ve oradan dahi muhacirin komisyon-ı âlisine gönderilip mezkûr komisyon cânibinden de bila-tehir arz-ı hakpâ-yı âli kılınması ve şeref-südûr buyrulacak irade-i seniyye-i mülûkane üzerine iskân edilecekleri mahaller hazırlandıktan sonra gelip mezkûr komisyon marifetiyle tayin olunan mahallere sevk ve i'zâm olunmaları* şeklinde geçmektedir (BOA, HR. İD, 8-40-2). 1901 yılının yaz aylarında Kafkas göçmenlerinden birincisi 28 nüfus (BOA, A. MKT. MHM, 514-32-1) ikincisi ise 39 nüfus (BOA, DH. ŞFR, 262-112-1) olmak üzere iki grup göçmen Muş Sancağına iskân edildi. 1901 yılının ocak ayında 33 haneden oluşan Kafkas göçmeni iskân masrafları devlet tarafından karşılanmak suretiyle yerleştirildi (BOA, A. MKT. MHM, 517-7-1). Ertesi yılın Şubat ayında 6 haneden oluşan 20 nüfus Kafkasyalı (BOA, DH. ŞFR, 302-3-1), Nisan ayında Kafkasya halkından olan Çeçenlerden 34 kişilik bir grup (BOA, A. MKT. MHM, 517-42-1) ve Ağustos ayında ise 40 haneden oluşan 120 nüfus göçmenin daha yerleştirildiği görülmektedir (BOA, DH. ŞFR, 290-121-1).

1902 yılının Eylül ayında Muhacirin-i İslamiye Komisyon-i Alisinin kararıyla Dağıstan göçmenlerinden 1.130 kişi Erzurum'dan nakil yoluyla Muş Sancağının Bulanık kazasına iskân edildi (BOA, DH. ŞFR, 293-7). Dağıstan'dan gelen bu grubun iskânı 20. yüzyıl başında yapılan en büyük iskân çalışması olarak dikkat çekmektedir. Aynı yıl 51 hane göçmen daha yol, zahire

ve tohumluk yardımları da yapılarak iskân edildi (BOA, A. MKT. MHM, 519-10). Yine aynı yıl 133 kişilik bir göçmen grubu Kafkasya'dan ve 14 kişi ise Erzurum'dan gelmiştir. Bu gruptakiler Çeçen kabilesine mensuptur (BOA, A. MKT. MHM, 520-24-1).

1903 yılında da küçük gruplar halinde de olsa göçmenler gelmeye devam etti. 1903 yılının Eylül ayında 4 hane 16 nüfus (BOA, A. MKT. MHM 519-10-9) ve 1 hanede 8 nüfustan oluşan göçmenlerin iskânı gerçekleştirildi (BOA, A. MKT. MHM, 521-15-2). Ayrıca Ekim ayında ise, 28 haneden oluşan başka bir grup daha geldi. Bu grup Muş Sancağına bağlı Bahçe karyesine iskân edildi (BOA, A. MKT. MHM. 522-27/13-14). Dağıstan'ın Esvaki kazasının Sumah karyesi ahalisinden Şeyh Şamil kabilesinden 40 haneden 83 kişilik göçmen kitlesi 1903 yılında gelen en kalabalık grubu oluşturdu. Rus pasaportuna sahip oldukları için ilk etapta kabul edilmeyerek geri gönderilen bu göçmenler Rusya'nın da onları kabul etmemesi üzerine doğrudan Muş Sancağına Varto kazasına bağlı Çarbuhur karyesine gönderilerek burada iskân edildiler (BOA, A. MKT. MHM, 522-31-1). Kafkasya'dan doğrudan gelenlerin dışında Erzurum'da iskân edilen göçmenlerden de Muş sancağına gelenler olmuştur. Erzurum Vilayetinin Paresban kazasına gelen ve daha sonra Muş'a geçerek orada yerleşen iki hanede 11 nüfus Dağıstan göçmeni bu duruma örnek gösterilebilir (BOA, A. MKT. MHM, 523-36-2). 1904 ve 1905 yıllarında da Muş Sancağına göçmenler gelmeye devam etti. Ancak bu yıllarda kayda değer sayıda göç olayı meydana gelmedi. Gelen göçmenler bir veya iki haneden ya da bir iki kişilik gruplardan oluşuyordu. 1904 yılında gelen küçük göçmen gruplarına: Muş'ta biraderi nezdinde üç nüfus ailesiyle iskân edilen Dağıstan muhacirlerinden Bin Polad bin Abdullah'ın sekiz aylık tayinat bedeliyle öküz ve edevât-ı ziraiye ve tohumluk esmânı bulunan 740 kuruşun havalenamesinin irsali Bitlis vilayetinin iş'ârına atfen Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı âlisi birinci azalığı memuriyet-i celilesinden izbâr edilmiş olmakla meblağ-ı mezbûrun [1]319 senesi muhacirin tahsisatından havalesi icra edilmesi örnek olarak gösterilebilir (BOA, A. MKT. MHM, 524-16-2).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrasında Anadolu'nun her tarafına olduğu gibi Muş sancağına da göçmenlerin iskân edildiğini görmekteyiz. Yıllara göre gelen göçmen sayılarını ulaşılabildiğimiz kadarıyla vermeye çalıştık. Bu noktada dikkat çekici bir durumdan da bahsedebiliriz. Aslında Osmanlı Devleti tarafından Kırım Savaşı sırasında bile ilk etapta iskân sahası olarak kullanılması düşünülmemesine rağmen Muş Sancağına göçlerin başladığı ilk dönemden itibaren göçmenler gelmeye başlamıştır. Gelen göçmen sayısı çok fazla olmasa da göç sürecinde bir devamlılık söz konusudur. Daha önce 1856 ile 1879 yılları arasında gelen göçmen sayılarını tahmini rakam olarak vermiştik. 1879 yılından 1900'lere kadar göçler devam etmesine rağmen gelen göçmenlerin hane sayısı olarak belirtilmesinde dolayı göçmen sayısı hakkında net bir rakam veremiyoruz. Öte yandan bazı yıllarda gelen hane sayısı belli iken bazı yıllarda birkaç bölgeye gönderilen hanelerin sayısı toplu olarak verildiğinden tahmini bir sayıya ulaşmakta zor oluyor¹¹ (BAO, Y. A. RES, 29-27) .

1901-1905 yılları arasında ise Dağıstan ve Çeçenistan'dan Muş sancağına küçük gruplar halinde gelen göçmenlerin sayısı 1.500 civarında olduğu tahmin edilse de, Osmanlı arşiv belgeleri bu sayının daha yüksek olduğunu kanıtlamaktadır¹² (Çoçiyev-Koç 2006:7; BOA, DH. ŞFR, 293-7). Osmanlı Devleti aslında göçmenleri Ermenilerin yoğun yaşadığı Muş ovasına iskân etmek istemişse de çok az göçmen resmi makamların istediği şekilde davranmıştır. Geriye kalanların tümü daha önce gelen yurttaşlarının oturduğu Varto ve Bulanık kazalarında bulunan

¹¹ 1885 yılında Anadolu kavağı, Fenerbahçe ve Yedikule'den aktarılan 9140 hane göçmen için on vilâyette arazi tahsis edildi. 9140 hane Kafkas göçmeninden 1200 hane Trabzon İskelesinden aktarma yapılarak Bitlis vilayetinin muş ve Siirt sancaklarına iskân edilmek üzere gönderilmesi örnek gösterilebilir.

¹² Ancak sadece 1902 yılında 1130 göçmenin Muş sancağına iskân edilmiş olması 1901 ile 1905 yılları arasında gelen göçmen sayısının 1500'de çok daha fazla olduğunu kanıtlar.

eski Kafkasyalı köylerine yerleştiler. Muş Sancağına yerleştirilen toplam göçmen nüfusu hakkında net bir sayı verilememekle birlikte 1912 yılında Ermeniler tarafından hazırlanan bir raporda Bitlis vilayetinin Muş Sancağı da dâhil toplam göçmen nüfusu 10.000 kişi olarak gösterilmektedir (Çoçiyev-Koç 2006: 7). 1914 yılında yayınlanan başka bir Ermeni raporundaki istatistiklere göre Bitlis vilayetinin Muş Sancağında değişik halkların yaşadığı belirtilmekle birlikte Kafkas göçmenlerinden Çerkezlerin nüfusu 1480 kişi olarak belirtilmiştir (Avagyan 2004: 79). Ancak bu iki rapor da verilen bilgiler de bize göçmen nüfusu hakkında net bir bilgi sunmamaktadır. Bunun sebebi birinci raporda Bitlis Vilayetinin tüm sancak ve kazalarına ait toplam nüfusun belirtilmesi, ikinci raporda ise, Muş Sancağında iskân edilen Çerkez nüfus miktarının belirtilmesidir. Diğer yandan yıllara göre iskân edilen hane miktarları, 1879 yılına kadar gelen göçmenlerin sayısının 2.500 kişi olduğu (Avagyan 2004: 71), 1885 yılında Muş ve Siirt sancaklarına 1200 hane göçmenin gönderildiği (BOA, Y. A. RES, 29-27) ve 1902 yılında Bulanık kazasına 1130 göçmenin iskân edildiği (BOA, DH. ŞFR, 293-7) bilgilerinden hareketle edersek Muş Sancağı ve kazalarına tahmini olarak 5.000 ile 6.000 kişi civarında göçmen nüfusun iskân edildiğini varsayabiliriz. Göç hareketi sırasında gayri resmi yollardan gelenlerinde olması muhtemeldir. Gayri resmi yollardan gelenler ve geldiklerine dair devletin bilgisi olmasına rağmen göç yoğunluğu nedeniyle kayıt altına alınamayanlarında olduğunu göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Bu durumu da dikkate aldığımızda sözü geçen tahmini rakamdan daha fazla göçmen gelmiş olabilir.

2.3. Göçmenlerin İskân Edildiği Yerler ve Göçmen Köyleri

1860'lı yıllardan itibaren Osmanlı topraklarına gelen göçmenler Muş Sancağına iskân edilmiştir. 1865 yılından itibaren yoğunluk kazanan ve bazen durma noktasına gelse de tekrar canlanan göçmen hareketleriyle birlikte Muş'a gelen göçmenlere baktığımızda çoğunluğu 1865 yılı ve hemen sonrasında, bir kısmı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ve sonrasında, bir kısmı ise, 1900 yılı ve sonrasında gelerek Muş Sancağının merkeze bağlı köyleri ile Varto ve Bulanık kazalarına bağlı köylere yerleştiler. Gelen göçmen nüfusunun etnik kökenlerine baktığımızda Çeçen-İnguş, Avarlar, Lezgiler ve Osetlerden oluşmaktadır (Atılğan 1965: 51). Bunlara ek olarak Muş, Bulanık ve Malazgirt'e¹³ bağlı birkaç köyde yaşayan Karapapaklar-Terekemeler de bulunmaktadır (Kemaloğlu 2012: 74). Genel olarak göçmen nüfus geldiğinde ya bir arada ya da birbirlerine yakın yerlerde yaşamayı tercih etmişlerdir. Köylerin nüfusu karışık olmakla birlikte bir kabilenin diğerlerinden daha fazla sayıda olması nedeniyle o kabile ile anılan köyler de bulunmaktadır. Muş Sancağındaki göçmen gruplarından Osetlerin 6 ile 7¹⁴ (Topçu 2014: 418), Çeçenlerin 5 ile 6 ve Avar ve Lezgiler'in 3 ile 4 köyü vardır (Topçu 2014: 419). Karapapakların ise, 5 ile 6 civarında köyleri bulunmaktadır.

Muş Sancak merkezine bağlı altı tane göçmen köyü bulunmaktadır. Bu köylerde farklı kabilelerden göçmenlerin bir arada yaşadığı yerlerde mevcuttur.

Arınç (Çöğürlü), eski bir Ermeni yerleşim yeri olan Arınç köyünde çoğunluğu Çeçenler olmak üzere Çerkezlerde yaşamaktadır. Arınç'a yerleşen göçmenler 1900 yılında gelmişlerdir.

Şaşkan (Aydingün), 1864 sürgününden sonra gelen göçmenlerden oluşan köyün nüfusunu İnguşlar'ın Galgaylar kabilesi oluşturmaktadır.

¹³ Malazgirt'te yaşayanlar Birinci Dünya Savaşı sonrasında Erzurum'dan kendi istekleri ile geldiklerinden ve inceleyeceğimiz dönemin dışında kaldıklarından bu çalışmada değinmeyeceğiz.

¹⁴ Muş'taki Osetler zamanla Kürtleştiğinden bunların köylerinin sayılarının doğruluğu şüphelidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla en fazla beş köyden bahsedebiliriz.

Evran (Yeşilova), Büyük sürgün sonrası gelen Avar kabilesine mensup Kafkasyalı göçmenler yaşamaktadır¹⁵ (Atılğan 1965: 51).

Akpar (Akpınar), 1900 yılında gelen göçmenlerin iskân edildiği Akpar'da Dağıstan göçmenlerinden Lezgi, Çeçen ve Avarlar bir arada iskân edilmişlerdir (BOA, HR. İD, 8-40-2).

Bahçe Köyü, 1903 yılında gelen 28 hane Kafkas göçmeni Bahçe köyüne iskân edilmiştir. İskân edilen bu göçmenlerin Kafkas halklarından hangisine tabi olduğu belirtilmemiştir (BOA, A. MKT. MHM. 522-27-13-14).

Tırmec (Güneyik), günümüzde Muş'un Korkut ilçesine bağlı olan Tırmec köyüne 19 hane göçmen iskân edilerek bunlar için ev ve cami inşa edilmiştir (BOA, DH. MKT, 1285-45-1-2).

Arıncık (Kıybaşı), Muş merkeze bağlı bu köyde sayılar ve iskân tarihleri belli olmamakla birlikte Çeçen-İnguşlar yaşamaktadır.

2.3.1. Varto Kazasına Bağlı Göçmen Köyleri

Varto Kazası Muş Sancağı genelinde en fazla göçmenin yaşadığı bölgedir. İlk etapta yapılan göçmen iskânından sonra Muş Ovası'na iskân edilmek istenen göçmenlerin büyük bir kısmı gayri resmi olarak akrabalarının bulunduğu Varto kazasının köyelerine geçerek yerleşmişlerdir (Çoçiyev-Koç 2006: 7). Bu nedenle devletin belirlediği nüfus miktarından daha fazlası bu bölgeye yerleşmiştir. Bölgede göçmenlerin yerleştiği köylerin konumu da dikkat çekicidir. Kafkasya'dan gelen Çeçen ve Çerkez kabilelerinin yerleşik olduğu Tepe, Zırınç, Aynan, Çarbuhur ve Doğdap köyleri¹⁶ tek bir hat üzerinde ve birbirine komşu köylerdir (Fırat 1961: 58).

Tepe Köyü, günümüzde de aynı isimle anılan köye 1865 yılından itibaren gelen göçmenler iskân edilmiştir. Köyün nüfusunu Kuzey Kafkasya'dan gelen Çeçen-İnguş göçmenler oluşturmaktadır (Atılğan 1965: 51). Tepe Köyü'nde Çeçen-İnguşlar'ın dışında az sayıda da olsa Oset göçmen de iskân olmuştur.

Zırınç (Kayalıköy), Çerkez kabilelerinden Lezgiler ile Avarların iskân edildiği bu köyde Çeçenler göçmenlerde mevcuttur.

Aynan (Ulusirt), Çerkez Aynan olarak da bilinen köyde Çerkezler çoğunlukta olmakla birlikte Çeçen-İnguşlar'da yer almaktadır.

Doğdap, Kuzey Kafkasya'dan gelen Çeçen-İnguş göçmenlerinin yoğun olarak iskân edildiği Doğdap köyü de bölgedeki diğer köyler gibi içinde farklı Kafkasyalı göçmen unsurlarını barındırır. Doğdap köyünü diğer köylerden ayıran özelliği ise aynı hat üzerinde kurulan köylerden uzak ve bağımsız olmasıdır.

Çarbuhur (Bağıcı), Bölgede en fazla göçmen nüfus iskân edilen köy olan Çarbuhur'da Çerkezler kabilelerinden Lezgiler ve Çeçenler bir arada yaşamaktadırlar (Atılğan 1965: 51). Çarbuhur köyüne yapılan iskân 1860'lı yıllarda başlamış ve 1900'lerin başına kadar devam etmiştir. Çerkez kabilelerinden Lezgiler'in dışında köyde 1903 yılında Dağıstan'ın Esvaki kazasının Sumah karyesinden gelen Çeçen göçmenlerde iskân edilmiştir (BOA, A. MKT. MHM, 522-31-1).

¹⁵ Evran'da yaşayan göçmenler buraya direk olarak gelip iskân edilenlerden oluşmaz. Aslında Akpar (Akpınar) köyünde iskân edilen ve cumhuriyet döneminde arazi mübadelesi yoluyla gelip yerleşenlerdir.

¹⁶ Fırat, Bu beş köyde yerleşik Kafkasyalı nüfusunu 1000 kişi olarak yazmaktadır.

2.3.2. Bulanık Kazasına Bağlı Göçmen Köyleri

Bulanık Kazası dâhilinde göçmen iskânı faaliyetlerine göçlerin ilk döneminden itibaren başlanmış ve zaman içinde göçmenler peyderpey gelmeye devam etmişlerdir. Bulanık ile ilgili ulaşabildiğimiz kitlesel göç ise, 1902 yılında gelen 1130 Dağıstanlı göçmen grubudur. 1.130 göçmenin tamamı Bulanık kazasına iskân edilmiştir (BOA, *DH. ŞFR*, 293-7). Bulanık Kazası genelinde iskân edilen göçmenlerin yaşadığı dört köy mevcuttur.

Karaağıl, göçmenlerin iskân edildiği tarihe ulamadığımız bu köyde Asetin (Osetler) göçmenler iskân edilmiştir (Atılğan 1965: 51).

Hamzaşeyh (Lapbudak), eski bir Ermeni köyü olan Hamzaşeyh köyündeki Ermenilerin 1893 yılında köyü terk ederek Rusya taraflarına göç etmeleri üzerine Asetinler (Osetler) boşalan köye yerleşmişlerdir (Çoçiyev-Koç 2006: 8, 9).

Simo Köyü, köy nüfusu Kuzey Kafkasyalı Asetinler (Osetler) göçmenlerinden oluşmaktadır (Atılğan 1965: 51). Bu köydeki göçmenler ile Sipkanlı aşiretine mensup Kürtler arasında dönem dönem gerginlikler yaşanmıştır (Çoçiyev-Koç 2006: 8).

Güvendik Köyü, bu köyde de diğer üç köyde olduğu gibi Kuzey Kafkasya'dan gelen Asetin (Oset) göçmenler yoğun olarak iskân edilmiştir.

Muş Sancağının Malazgirt kazasında göçmen nüfusu fazla olmamakla birlikte Asetin göçmenlerin iskân olunduğu Yanamış Köyü bulunmaktadır (Atılğan 1965: 51). Yukarıda bahsettiğimiz Kafkasyalı halklardan Çeçen-İnguş, Avarlar, Lezgiler ve Osetlerin dışında Terkeme-Karapapakların iskân edildiği Muş ve ilçelerinde bulunan bazı yerleşim yerleri vardır. Bölgeye geliş tarihleri net olarak belirlenemeyen Terkeme-Karpapak göçmenlere ait köyler Muratgören, Boyuncuk, Taşoluk, Şeyh Yusuf, Alican, Kanıreş ve Bostankaya köyleridir (Kemaloğlu 2012: 74).

3. Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Yaptığı Yardımlar

Osmanlı Devleti Kafkasya'dan gelen göçmenleri kabul etmekle kalmamış aynı zamanda göçmenlerin mağdur olmaması için gerekli bütün çalışmaları yapmaya özen göstermiştir. Bu amaç doğrultusunda göçmen iskânı için özek komisyonlar kurarak göçmenleri iskân edilmiştir. Göçmenler iskân edilirken konut ihtiyaçları karşılanmıştır. Konut edindirme gibi önemli bir sorunun ortadan kaldırılması tek başına iskân sürecini sona erdirmeye yetecek bir yardım değildi. Çünkü iskân edilen göçmenlerin geçim sıkıntısıyla yüz yüze kalma durumları vardı. Bu nedenle devlet göçmenlerin iskânından sonraki süreçte kendi kendilerine yetebilecek seviyeye gelmelerine kadar sürece müdahale etmiştir. Bu noktada göçmenlere yapılan yardımları da iskân sürecinin bir parçası olarak kabul etmek gerekir. Göçmenlerin ülkelerinden hangi şartlar altında ayrılmak zorunda kaldıkları malumdur. Bu nedenle de yardıma ihtiyaç duymaları doğal karşılanmalıdır. Osmanlı Devleti göçmenlerin ihtiyaçlarını en ince ayrıntısına kadar tespit ederek hayatlarını devam ettirebilmeleri için gerekli tüm yardımların yapılmasını sağlamaya çalışmıştır¹⁷ (BOA, *A. MKT. MHM*, 311-78-4). Göçmenler için gerekli yardımlar hem devlet hem de halk yardım etmiş ve yardım talepleri hiçbir zaman geri çevrilmemiştir. Göçmenlere yola çıktıkları andan itibaren iaşe ve nakil yardımı, vardıkları iskân bölgelerinde

¹⁷ Muhacirin-i Çerkezin İrade-i Seniyyeye Tatbikan Emr ve İskânlarını ve bunlardan bir hane için lüzumu olacak erzak ve hayvanat ve sairinin miktarını mübeyyin cetvelidir. İnek 1, Öküz 1, Koyun 5, Keçi 3, Eski Araba 1, Tekerlekli Araba 2, Saban Demiri 1, Saban 1, Yemek Tahtası 1, Kaşık 1, Tencere 1, Tava 1, Keçe 1, Kilim 1, Yorgan 1, Minder 1, Yastık 1, Hasır 1, Çuval 1, Kelek 1, Tavuk 10. BOA, *A. MKT. MHM*. 311-78-4.

ise konut yardımı, Tarımsal araç-gereç yardımı ve tohum yardımı yapan Osmanlı Devleti, bu yolla göçmenleri toplumsal hayatın bir parçası haline getirmeye çalıştı.

3.1.İaşe ve Nakliye Yardımı

Kafkasya'dan gelen göçmenler öncelikle geçici iskân bölgelerine yerleştirilmekteydi. Osmanlı Devleti göçmenlerin burada kaldıkları süre içerisinde iaşe masraflarının yerli halkın karşılanmasını sağlamaya çalışıyordu. Halkın yardım edemediği yerlerde ise iskân bölgesine gidip ilk hasadı alıncaya kadar geçen süre içinde ihtiyaçlarının muhtarlar veya ihtiyar meclisi aracılığıyla miri mallardan Tayinat verilmesini istiyordu (İpek 1991: 119). Devlet tahrirleri yapıncaya kadar günlük ihtiyaçlarını karşıladığı göçmenlere her gün ekmek ve gıda malzemesi dağıtmanın zorluğundan olsa gerek iaşe yardımlarını nakit olarak yapmayı uygun gördü. Muş sancağına iskân edilen göçmenlere yapılan yardımlara baktığımızda büyük çoğunluğuna bu kural uygulanarak yardımlar nakit olarak verilmiştir (BOA, A. MKT. MHM, 517-7-1; 519-10-1-6; 517-42-1).

Geçici iskân bölgelerinde kaldıkları süre içerisinde iaşeleri halk tarafından temin edilen göçmenlere kalıcı iskân bölgelerine gittikleri zamanda gerekli yardımların yapılmasına özen gösteriliyordu. Örneğin Kara Hisar-ı Şarki sancağına tabi Akşehir, Abad ve Montval ve Alucra kazalarına geçici olarak iskân edilen Nogay ve Çerkez muhacirlerinin Muş Sancağına gönderilmeleri için nakliye ve Tayinat bedelleri olana 35 bin 278 buçuk kuruş bölge halkı tarafından karşılanmıştır. Yerli halk tarafından yapılan yardımlar gazetelerde yayınlanarak halka övgüler yapılıyordu. Bölge halkının göçmenlere yaptığı yardımların Ceride-i Havadis ve Takvim-i Vekayi gazetelerinde yayınlanarak halkın bu davranışının devlet tarafından takdirle karşılandığı belirtilmektedir. Haberlerin gazetelerde yayınlanması yoluyla hem halk onurlandırılmış oluyor hem bundan sonraki süreç için göçmenlere yapılacak yardımlar için halk teşvik edilmiş oluyordu (BOA, A. MKT. MHM, 238-90-1). Yerli halkın yetmediği durumlarda ise devletin devreye girerek göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli yardımları buraya göndermeye çalıştığını görmekteyiz. Örneğin 1879 yılında Kars, Bayezid ve Erzurum'dan Muş sancağına gelen göçmenlerin iskân masrafları için gerekli 75.495 kuruş para hazine tarafından karşılanarak gönderildi (BOA, İ.DH. 795-64541).

Devletin göçmenlere yaptığı yardımlara baktığımızda sadece kitlesel olarak gelenlere yardım edilmemiştir. Küçük gruplar halinde ya da bir hane bile olsa devlet yardımında bulunmaya çalışmıştır. Kafkasya göçmenlerinden Çeçen taifesinden olup Muş Sancağına gelen Osman Mirza ve hemşiresine 6 aylık Tayinat bedeli olan 640 kuruş yardım yapıldığı görülmektedir (BOA, A. MKT. MHM, 519-15-1-2). 1902 yılında Bulanık kazasına 3 aileden göçmenin açlık ile yüz yüze kaldıkları belirtilerek açlıktan telef olmamaları için iaşe yardımı yapılması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu amaçla Bulanık'ta iskân edilen göçmenlere Tayinat bedeli ve iskân masrafları için 113 bin 870 kuruş para yardımı yapıldığı görülmektedir. Devletin yola çıktıkları andan itibaren göçmenlerin geçim sıkıntısını önlemek için imkânlar dâhilinde göçmenlere iaşe yardımında bulunduğu görülmektedir. Göçmenler iskân edilip tahrirleri yapıldıktan sonra ilk mahsulü almalarına kadar devlet tarafından yardım yapılırdı.

3.2.Konut Yardımı

Göçmenlerin iskânı ile ilgili en önemli konulardan biri de gittikleri yerlerde barınacakları yer sorunuuydu. Göçmenlere barınacak yer bulma konusunda da çalışmaları devlet halk ile birlikte yürütmüştür. Yetişemediği noktalarda halktan yardım alarak göçmenlerin konut

ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. İskân bölgelerinde konut ihtiyacının karşılanması konusunda zenginler için kendi evlerini yapmaları esası uygulanırken fakirlerin konut ihtiyacı ise, devlet tarafından karşılanmıştır (Yılmaz 1999: 597). Bu noktada devletin zengin ve fakara göçmeni aynı kefeye koymadığını da görmekteyiz. Devlet fakir göçmenler için konut yapımı işini merkezden bütçe ayırmak yerine valiliklere ve yerli hayırsever zenginlerden gelen yardımlara bırakmıştır. Ancak valiliklerin ve halktan gelen yardımların yetmediği noktada maliye nezaretinden yardım talebinde bulunulduğu da oluyordu. Muş'un Termit karyesinde göçmenler için yapılacak 19 konut, cami ve mektebin masrafı olan 42 bin 941 kuruşun Bitlis Valiliği tarafından karşılanması istenmiştir. Ancak valiliğin bu masrafı karşılayamayacağı belirtilerek Maliye Nezareti'nden masrafların karşılanması konusunda yardım talebinde bulunmuştur (BOA, DH. MKT. 1285-4-1-2).

3.3.Arazi Yardımı

Arazi tahsisi iskân işlemlerinin önemli noktalarında birini oluşturmaktaydı. Devletin göçmen iskân ederken dikkat ettiği önemli noktalardan birinin tarımsal üretimleri arttırmak olmuştur. Bu nedenle göçmenler iskân edilirken tarımsal üretime katılabilmeleri ve ekonomiye katkıda bulunmaları için arazi tahsisi gerekiyordu. Göçmenlere dağıtılan araziler genel olarak miri araziden oluşmaktaydı. Bunun yanında vakıf toprakları, kullanılmayan askeri bölgeler, meralar, miri çiftlik arazileri ve korular göçmenlere arazi olarak tahsis edilmiştir. 1877 yılına kadar gelen göçmenlere ala yerden 70, evsat yerden 100 ve edna yerden 130 dönüm arazi tahsis edilirken (İpek 1991: 121). 1905 yılında çıkarılan bir talimatnameye göre, ailelerin nüfusu ve arazinin verimliliği göz önünde bulundurularak 20 dönümden 50 dönüme kadar arazi tahsis edilmesi kararı verilmiştir. Bu kararın alınmasında göçmen sayısının artmış olması nedeniyle devletin arazi bulmakta sıkıntı çekmiş olması etkili olmuş olabilir. Ancak 1906 yılında çıkarılan yeni talimatnameye göre tahsis edilecek arazinin miktarı artırılmış ve 50 dönümden 100 dönüme kadar arazi verilebileceği belirtilmiştir (Yılmaz 1999: 598).

Göçmen iskânı için gerekli arazinin bulunması için sürekli çalışmalar yapılarak tahsis edilecek araziler tespit edilmiştir. Muş Sancağı dâhilinde Kusur nahiyesinde bu amaç doğrultusunda 2675 dönüm arazi 8 bin 270 kuruş bedel ile tapusu alınmış ve sancak dâhilinde diğer hali arazilere de göçmenlerin iskân edilmesi istenmiştir (BOA, İ.DH. 1185-92756).

Muş Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli yazışmada inceleme sonucunda Muş ovasında 13 bin 875 dönüm hali arazi tespit edildiğine ve Muş Ovası'nda iskân edilen 33 hane Dağıstan göçmenine her haneye 50 dönüm olacak şekilde arazi tahsis edildiği belirtilmiştir. Ayrıca Muş Ovası'nda 244 hane göçmen daha iskân edilecek arazi bulunduğu tespitle bölgeye göçmen gönderilmesinin halk tarafından da memnuniyetle karşılanacağı belirtilmektedir. Ancak gelecek olan göçmenlerin masraflarının karşılanamayacağı için Dersaadet tarafından bu duruma çare bulunması istenmiştir (BOA, DH. ŞFR. 255-105).

3.4.Zirai Yardımlar

Muş Sancağına göçmen iskânında hedeflen önemli amaçlardan biri de bölgenin atıl durumda kalan topraklarını tarım ve hayvancılık faaliyetlerine açarak ekonomiye katkı vermesini sağlamaktır. Yapılan yardımlar göz önüne alındığında Osmanlı Devleti'nin göçmenleri bir an önce üretime dâhil etmek istediği görülmektedir. Göçmenlerin üretime katılması devletin harcamalarının da azalması anlamına geliyordu. Çünkü devlet iskân politikasının gereği olarak iskân edilen göçmenler üretime dâhil olup ilk hasadı alana kadar

günlük ihtiyaçlar için iâşe yardımı veriyordu. İlk mahsulün alınması demek göçmenlere yapılan yardımlarında bitmesi anlamına geliyordu. İlk göçmen grubunun gelmesinden itibaren gelen göçmenlerin sayısının fazlalığı dikkate alındığında devletin ne kadar büyük bir harcama yükü üstlendiği görülmektedir. Kabul etmek gerekir ki devletinde bu yükünün bir an önce bu yükten kurtulması gerekiyordu. Bunun da yolu tüketici konumunda olan göçmenleri üretime dâhil etmektir. Ülkelerini terk etme ve gelme şartları dikkate alındığında göçmenlerin tarım yapabilmeleri ve üretime katkı sağlayabilmeleri için ellerinde herhangi bir tarım aleti ve tohumluk ürün bulunmadığı açıktır. Bu nedenle devlet göçmenleri üretime katkı sağlamaları için arazi tahsisinde sonra tarım aletleri ve tohum elde edebilmeleri için gerekli yardımları yapmak mecburiyetindeydi. Bu amaç doğrultusunda iskân edilen her göçmen aileye tarımsal araç gereç ve tohumluk zahire yardımı yapıldı. Muş'a iskân edilen 36 hane Kafkas göçmeni için tarım mevsimi geldiğinden bir an önce tohumluk ve zirai araç gereç yardımı yapılması gerekmektedir. Tohumluk ve diğer yardımların bedeli geri ödenmek üzere aşar vergilerinden verilmesi kararı alındığı görülmektedir (BOA, A. MKT. MHM. 519-10). Aynı şekilde daha önce Muş'un Bahçe karyesine iskân edilen 14 hane Kafkas göçmenine tohumluk zahire, çift hayvanı ve ziraat aleti bedeli olarak 14 bin kuruş yardım yapıldı (BOA, A. MKT. MHM. 522-27-13). 1902 yılında Muş Sancağına gelen 51 hane Kafkasya göçmenine altı aylık tayinat bedeli, tohumluk zahire, çift hayvanat ve alât-ı ziraiyeleri esmânu olmak üzere 44 bin 840 kuruş yardım yapıldığı görülmektedir (BOA, A. MKT. MHM. 519-10-10).

Göçmenlere yapılan yardımlar gelen göçmen sayısına paralel olarak artış gösteriyordu. 1904 yılında göçmenlerin iskân masrafları için talep edilen paranın miktarı göçmen iskânının devlet için ne kadar masraflı bir iş olduğunu göstermektedir. Sadece bu yıl içinde iskânı devam eden göçmenlere yapılacak iskân masrafı, tohumluk zahire, çift hayvanı ve ziraat aletleri için 300 bin kuruşun üzerinde para talep edildiği görülmektedir (BOA, A. MKT. MHM. 522-27-17).

Sonuç

1850'lerden itibaren Kafkasya'dan Osmanlı Devleti topraklarına 2.000.000'un üzerinde insan gelmiştir. Bu durum, Rusya ve göçmenler için olduğu kadar Osmanlı Devleti açısından da önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Kafkasyalıların Osmanlı topraklarına göç etmesinin Rusya açısından değerlendirmesine baktığımızda, aslında Rusya'nın istediği ve hedeflediği sonuçlar ortaya çıkmıştır. Kafkasya'yı işgalinden itibaren Rusya sürekli olarak burada çıkan ayaklanma ve diğer olaylar ile uğraşmaktaydı. Göçmenlerin bölgeyi terk etmesi demek her an Rusya'ya karşı isyan etme potansiyeline sahip hareketli Müslüman topluluktan kurtulmak anlamına geliyordu. Göçmenlerin Kafkasya'yı terk etmesi sadece içerde değil, aynı zamanda dışarıda da Rusya'nın elini güçlendirdi.

Yurtlarını terk etmek zorunda kalan Kafkasyalılar açısından baktığımızda, onlar için çok iç açıcı önemli sonuçlar ortaya çıktığı söylenemez. Şöyle ki, Osmanlı Devleti, gelen göçmenlerin mağdur olmamaları için gerekli çalışmaları yapmasına rağmen göç olayının kendisi bile başlı başına bir olumsuzluk sebebiydi. Bir kere ülkesini terk eden göçmenler, sahibi ve binlerce yıllık sakini oldukları yerlerden ayrılmak ve yeni bir vatana yerleşmek zorundaydılar. Bu durum bile göçmenler açısından yeterince büyük bir olumsuzluktu.

Osmanlı Devleti ise, göç olayından maddi ve manevi olarak en fazla etkilenen taraf konumundadır. Göçmenler için her türlü fedakârlığı yaparak mağduriyetleri giderme çabası ekonomiye büyük bir yük getirmekteydi. Ekonomik olarak büyük bir külfet getirmelerinin yanında göçmenlerin çıkardığı asayiş problemleri de devleti etkileyen önemli meselelerden biri olarak göze çarpmaktadır. Bu olumsuzlukların yanında Muş Sancağına iskân edilen

göçmenlerden çeşitli konularda fayda sağlandığı da bir gerçektir. Muş ve çevresindeki boş arazilere iskân edilen göçmenler sayesinde bölgede tarım faaliyetleri canlandırıldı. Muş'ta hedeflenen ve istenilen sonuçların alındığı bir diğer konu ise demografik yapı meselesiydi. Bölgeye iskân edilen Müslüman ve Türkçe konuşan göçmenler sayesinde demografik yapıda Müslümanların lehine önemli oranda bir değişiklik meydana geldi. Nitekim Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni Milli Meclisi'nin karşı çıkışları bu durumun önemini ortaya koymaktadır. Demografik yapının değişmesiyle hem Ermenilere hem de zaman zaman devlet ile ters düşen Kürt aşiretlerine karşı bölgede devlete ve sultana sadık bir nüfus kitlesi ortaya çıkmış oluyordu. Bu anlamda devletin göçmenleri iskân ederken hedeflediği politikalara ulaştığını görülmektedir.

SUMMARY

The Russians, which were active as a Principality in the north of the Black Sea, gradually began to become a great empire after escaping from the oppression of the Golden Horde State. The Russians, who ruled the khanates following the Golden Horde State primarily, tried to descend to the Black Sea and become predominant in the Caucasus region. The defeat of the Ottomans by the Russians in the Crimean War was an important turning point for the peoples of the Caucasus. The Russians have begun to carry out policies of oppression, violence and assimilation against the Caucasian peoples whom they see as the cause of the defeat for not giving them the necessary support in this war. This led the people of the region to search for alternatives to save them from oppression. As a result, the people in the region had to migrate to the territories of the Ottoman State, which had ethnical, religious, historical and economic ties. In addition to Caucasian people's preference of the territories of the Ottoman State to live in a Muslim country, the Ottoman State has also undertaken various activities to attract migrants from the Caucasus. The Ottoman State wanted to achieve strategic objectives such as increasing the presence of Muslim population in the areas where Christians lived extensively through immigrants, using the Caucasian migrants to fight against the revolting minorities against the Ottoman State and increasing the number of troops in the army, as well as benefiting from these soldiers during the wars against the Russians. The immigration movement, which started with the voluntary arrival of some Caucasian families at the Ottoman State from the first half of the 1850's, began to intensify after 1859. This intensive migration movement reached its peak between 1862 and 1865. This migration movement continued although it has declined starting from 1865. The Ottoman-Russian War during 1877-1878 period triggered the migration movement, causing the intensity of migration to increase again. The Caucasian people who migrated to the territories of Ottoman State from the beginning of the Ottoman-Russian War were involved in the migration movement by leaving their lands in masses after the defeat of the Ottoman State and the signing of the Treaty of San Stefano. Due to the intensity of migrations taking place, the year 1879 began to be referred to as "Migration Year". After this period, the intensity of the immigration movement reduced again. The migration movement continued until the early years of the 20th century, with increases and decreases in various periods depending on the progress of relations between the Ottoman State and the Tsardom of Russia. As a result of this migration movement that started in the 1850's, more than one and a half million people migrated from the Crimean and Caucasus regions to the territory of the Ottoman State.

With the advent of the first wave of immigration at the beginning of the 1850's, the Ottoman

State began to determine the settlement areas by working for the resettlement of immigrants. The Ottoman State had chosen the Rumeli region as a settlement area in the first phase. However, many settlements in Anatolian cities such as Trabzon, Samsun, Sinop, Adapazarı, Erzurum, Konya, Sivas and Adana as well as many regions such Diyarbakır, Mardin, Mus, Aleppo and Damascus had to be opened. Muş region was also located in these settlement areas. However, the government did not prefer the region for settlement, considering that the local economy did not have a structure to meet the needs of immigrants. Despite of this attitude of the government, there were immigrants who voluntarily wanted to settle in Muş region in early years. The region was started to be used more for settlement of immigrants due to reasons such the increase in the number of immigrants coming in the following period, the proximity to migration routes used by immigrants, the demographic structure of the region, the desire to establish a mass in the region in case of a possible Ottoman-Russian War and the increase in agricultural production in the territory of the region. For this purpose, thousands of immigrants from the Caucasia were settled at Muş region.

In this study, population characteristics of the Caucasian immigrants who preferred Muş region as the settlement area, the settlement places and socio-economic relations between local inhabitants and immigrants were examined.

KAYNAKÇA**a) Başbakanlık Osmanlı Arşivleri***A. MKT. MHM*

519-10, H. 04.04.1320

198-24, H. 04.04.1277

238-90, H. 18.11.1278

277-101, H. 09.04.1280

307-62, H. 24.02.1281

341-27, H. 18.04.1284

514-32, H. 08.05.1319

517-7, H. 16.10.1319

517-42, H. 29.01. 1320

520-24, H. 27.07.1320

521-15, H. 19.11.1320

522-27, H. 07.03.1321

522-31, H. 15.03.1321

523-36, H. 12.07.1321

524-16, H. 28.10.1321

311-78, H. 12.04.1281

519-15, H. 23.04.1320

522-27, H. 07.03.1321

DH. MKT.

1566-45, H. 16.03.1306

182-2, H. 28.06.1311

1285-45, H. 05.08.1326

1326-89, H. 21.08.1296

DH. ŞFR.

302-3, R. 2.12.1302

255-105, R. 03.12.1316

262-112, R. 20.05.1317

290-121, R. 15.06.1318

293-7, R. 08.07.1318

İ.DH.

795-64541, H. 23.12.1296

1185-92756, H. 04.11.1307

8-40, M. 23.12.1900

A. MKT. UM.

540 – 6, H. 11.08.1278

A. MKT. NZD

372-31, H. 11.04.1278

Y. A. RES.

29/27, H. 01.08.1302

A.MKT. MVL.

685/67, H.10.04.1281

b) Araştırma ve İnceleme Eserler

- ATILGAN, Zeki (1965), "Muş, Bitlis ve Bingöl İllerindeki Kuzey Kafkasyalı Muhacirler", *Birleşik Kafkasya Dergisi*, İstanbul, 1965, S. 5: 50.
- AVAGYAN, Arsen (2004), *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, İstanbul: Belge Yayınları.
- BİCE, Hayati (1995), *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- BİLGE, M. Sadık (2005), *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- ÇOÇİYEV, Georgi, Bekir Koç (2006), "Kuzey Kafkasyalıların Doğu Anadolu'ya İskân Edilmesi ve Adaptasyon Problemleriyle İlgili Bazı Bilgiler (XIX. yüzyıl İkinci Yarısı - XX. yüzyıl Başlangıcı)", (*Journal of Asian History*, 4011: 80-103.
- DEMİRTAŞ, Mehmet (2014), "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının Doğu Anadolu'da Nüfus Hareketlerine Etkisi ve Doğu Vilayetlerinin Nüfusu", *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu (20-21 Şubat 2014) Bildiri Kitabı*, C. 1, Ankara: T.T.K. Yayınları.
- ERKAN, Süleyman (1993), *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu göçleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- FIRAT, Mehmet Şerif (1961), *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- İPEK, Nedim (1991), "Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 6: 97-134.
- KARPAT, Kemal (2010), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- KEMALOĞLU, Muhammet (2012), "Kafkasya Tarihi, Geçmiş Etnik ve Dini Yapısı, Terekeme (Karapapah) Türkleri", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 32: 1-17.
- SAYDAM, Abdullah (1999), *Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)*, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- TOPÇU, Murat (2014), "Anadolu'da Kafkas Göçmenlerinin Etnik Yapısı, Yerleşimi ve Nüfusu", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, İstanbul: 413-420.
- YAĞCI, Zübeyde Güneş (1998), *Ferah Ali Paşanın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun: S.B.E. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- YILMAZ, Mehmet (1999), *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhacirleri İskân Politikası*, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.